

Várady Tibor

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK A JUGOSZLÁVIÁK MAGYARSÁGÁRÓL

Jól emlékszem azokra a rádiókra, melyeket egy-két osztálytársam otthonában láttam a háború utáni első években. Csak Budapestet lehetett fogni rajtuk. A keresőjük rögzítve volt, leggyakrabban egyszerű szöggel. Ez volt az első szembesülésem Trianon tagadásával, első leckém a „nem, nem soha” mibenlétéről. Mielőtt hétéves koromban tudomást szereztem volna a konok rádiókészülékekről, azt tudtam csak, hogy nem szabad lehoznom a padlásról a portól alaposan megszurkült magyar zászlót, rajta nagyapám nevével. (Egy a két világháború között ténykedő kisebbségi magyar párt zászlaja volt.)

Azokban az időkben a rádió maradt az egyetlen eszköze a rezsimmel szembeni ellenállásnak és a történelem tagadásának. Otthon valamivel liberálisabb formáját tápasztaltam a tagadásnak: a politikailag kívánatosnál nem kevesebb, hanem több rádióállomást hallgattunk. Arra is emlékszem, hogy az ellenállásnak e tovább élő (és igen szerény) formáit szigorúan magánjellegűként kellett kezelnünk. Nem volt szabad elmondanom, hogy a barátoméknál Pestre van állítva a rádió; és azt sem, hogy az apám a BBC-t is hallgatja (Pest és Belgrád mellett).

A rádiók „egyállomásúvá” tételében kifejeződő ellenállást válság fenyegette az ötvenes évek elején. Nem fogott el ugyan bennünket a kísértés, hogy Belgrádra kapcsoljunk, de egyre nehezebb volt Pestet hallgatni. Ez a Rákosi-rezsim ideje volt. (E szöveg angol eredetijében ezen a ponton néhány szóval magyarázni igyekszem, mi is jellemezte a Rákosi-korszakot. A magyar változatban erre aligha van szükség.) A rádió idomul a korszakhoz. Először a hírek váltak élvezhetetlenné; majd a többi műsor is egyre több kint és undort váltott ki. Ami elviselhető maradt, az lényegében csak a zene volt. Ilyen körülmények között a szokásosnál csak jóval nagyobb adag arrogancia készíthetett volna bennünket arra, hogy kultúránk akkori jelenéhez egy elképzelt hierarchiában való kedvezőbb fekvése miatt ragaszkodjunk. Azt hiszem, hogy az ötvenes évek, ha különös módon is, de hozzájárulnak egy józanabb és érettebb kisebbségtudat kialakulásához. Ahelyett, hogy a rangidős magyar kultúrához valamilyen el-

* A szöveg eredeti változata angolul jelent meg a londoni WAR REPORT 29. számában (1994), mely a jugoszláviai magyarság problémáinak van szentelve.

nem-ismert-de-igaz jussán szorosabban kötődünk volna, legtöbbször egyszerűen azt kezdtük érezni, hogy az egymás mellett létező kultúrák valamelyikének tartozunk lojalitással – annak, amelyik a miénk.

1956 októberében a rádió egy új magyar drámát közvetített. Hazaszöktem a gimnáziumi órákról, hogy hallgassam a Kossuth rádiót, és legalább fültanúja legyek az induló forradalomnak. Különös érzés ébredt bennem: honvágyam támadt olyan ország után, melyet még sohasem láttam. (Családom öt nemzedéken át ugyanabban a városban élt. Legtöbbször ugyanabban a házban is születtünk, de csak kevesen ugyanabban az országban. Mi magunk nem költöztünk, de éltünk az Osztrák–Magyar Monarchiában, Magyarországon, majd a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, melyből létrejött az első Jugoszlávia. Ugyanott ért minket a többi Jugoszlávia is, beleértve a Szerbiából és Crna Gorából alakult jelenlegit.)

1956 agóniája közben a Nyugat rádióüzeneteket küldött a magyar forradalmároknak, biztatva őket, hogy tartsanak ki, a Szovjetunió pedig tankokat. Ránk jugoszláviai magyarokra ekkor egy olyan korszak virradt, melyben ihletforrást önmagunkban kellett keresnünk, és kisebbségi létünket a szocializmus sajátos jugoszláv változatának logikája szerint és korlátai között alakítanunk.

A játékszabályok mások voltak, mint a két világháború közötti első Jugoszláviában. Akkor egy többpártrendszer keretében – néhány periódust leszámítva – alakulhattak (és működtek is) kisebbségi politikai szervezetek; a többség és kisebbség konfliktusai kevésbé voltak álcázva, egyszerűbb mederben folytak. Csak az a tény különböztette meg őket más, nem etnikai jellegű, politikai versengéstől, hogy a kisebbségi párt eleve nem alakulhat át többségi párttá. Volt még egy megkülönböztető jegye a két világháború közötti kisebbségi politizálásnak: a Népszövetség védelmi mechanizmusa. Erről azonban igen hamar bebizonyosodott, hogy inkább délibáb, mint realitás.

A Jugoszláv Föderatív Népköztársaságban, valamint a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban (Tito Jugoszláviái) létezett egyfajta multikulturális együttélés, ugyanakkor rendszerellenesnek minősült és tilos volt a kisebbségek (vagy bármilyen etnikai vagy nem-etnikai csoport) politikai szervezkedése. Ugyanígy elképzelhetetlen volt, hogy valaki nyíltan fellépjen a saját etnikuma érdekeinek védelmében. Minden etnikai önszerveződés a párt, a szocializmus, az öngazgatás elleni támadásnak számított. Kizárólag a párt monopóliuma volt az etnikai csoportokat érő sérelmek felismerése és orvoslása.

Ez a helyzet sajátos érdekvédelmi stratégiákat kényszerített ki. A kisebbségi panaszokat és érveket más veretű koncepciókba ágyazva – és lehetőleg más etnikumhoz tartozók tolmácsolásában – lehetett a legtöbb reménnyel újtukra indítani. Egy érzékeny egyensúly fenntartása céljából Titónak (és a pártnak) voltaképpen az etnikai sokrétűség állt érdekében, semmint egy nemzet dominanciája; érdekében állt a kulturális pluralizmus is, valamint a politikai funkcióknak az etnikai egyensúlyt fenntartó szétosztása. Ezek a körülmények és elvek némi manőverezésre is lehetőséget nyújtottak; az uralkodó ideológia pedig, jóllehet elfojtott minden önszerveződést, esetenként védőpajzsként is szolgált munkahelyeken, településeken az intoleranciával szemben.

Ideológiai koncepciók és diktátumok takargatták (és valamelyest tompították is) az etnikai viszályokat, de természetesen nem voltak képesek őket feloldani. Az internacionalizmus zászlaja sem fedte be teljesen az etnikai sorsokat. A két világháború között például magyarok, zsidók, németek és más kisebbsé-

gek nagyobb számban csatlakoztak a vajdasági kommunista párthoz, mint a szerbek. Annak idején e párt félig titkos (egyes időszakokban tilos), szűk területre szorított ellenzéki szervezete volt azoknak, akik kitaszítottnak érezték magukat. Ezzel az alaphelyzettel a kisebbségek azonosultak könnyebben. A II. világháború után megváltozott a párttagság összetétele, amikor a kommunista párt a retorikájában is a többséggel azonosuló uralkodó párt lett, és a magyar párttagok száma jóval a vajdasági magyarok lakossági részarányának szintje alá süllyedt. Nem tűnt el az a megosztóvonal, mely abból a kiindulópontból rajzolódt, hogy a Vajdaság szerb törekvések eredményeként és magyar törekvések ellenében vált Jugoszlávia részévé. Az évtizedekig tartó béke, valamint más, nem etnikai tengelyek által mozgatott politikai feszültségek csökkentették és valamennyire feledtették is az etnikai rivalizálást. Talán ez az, amit civilizációnak nevezhetünk.

E civilizáció törekeny volt, és korántsem hibátlan. Időről időre felizzott a szenvedély felé hajló etnikai tudat, azzal fenyegetve, hogy áthághatatlan megszege-rendszerbe kényszeríti a társadalmat.

Mindennek ellenére kialakult valamilyen civilizációs védő kéreg, és a különbözőség (az a tény például, hogy valaki magyar) nem állt ellentétben semmilyen nyilvánosan hirdetett értékkel.

A nyolcvanas évek végén összeomlott az „Önigazgatási Szocializmus” és a „Testvériség-Egység” építménye. A közösségben gondolkodó és érző emberek számára ez egyfajta identitástudat megszűnését is jelentette. Ūr támadt, és a mítoszokból felsejlő nemzeti tudat volt az egyedüli meggyőződés, mely képes volt ezt az Ūrt betölteni. Ilyen hangulatkörnyezetben, ellensúlyozó tényezők és tekintélyek hiányában, a nemzeti tudat gátlástalanul haladt a kizárólagosság felé.

Csakhamar eljutottunk a háborúig is; és ebben az etnikum képezte a választóvonalat jó és rossz, megengedett és tilos között. A kisebbségek (magyarok vagy horvátok Vajdaságban, albánok Kosovóban, szerbek Horvátországban és sok más népcsoport Jugoszlávia-szerte) kívülrekedtek a nemzeti logikára épülő új közösségeken.

Ugyanakkor lehetségessé vált az etnikumok politikai szerveződése – és ez vonatkozik a kisebbségekre is. Az új erővonalak között a többség érdekvédelmi stratégiája igen egyszerű képletet követett. A megnövekedett szólásszabadság esélyét lényegében kimerítette tényleges és vélt sérelmek felidézése, és fokozatosan eltolódott vagy megszűnt a méltányosságérzet. Az ilyen tudatszítás eredményeként a többség mindinkább azonosult a felkínált és nemzeti célként hirdetett vágyakkal; ezután pedig a többségi döntéshozatal már egyetlen etnikai programot szolgált.

Ennek a stratégiának része volt egy egészen végletes centralizáció, melynek következményeként Szerbiában már a helyi bírakat és iskolaigazgatókat sem választják helyi szinten. A döntések ott születnek, ahol a többségek alkotják a többséget, és nem olyan szinten, ahol esetleg más a társadalmi–etnikai összetétel.

Ez a ma is tartó periódus komoly megpróbáltatások elé állítja a jugoszláviai magyarokat. (És más népcsoportokat is, melyek kisebbségi helyzetben élnek valahol a volt Jugoszlávia területén.) Ilyen helyzetben logikus lépés volt egy magyar kisebbségi politikai szervezet létrehozása. Ez lett a VMDK, melynek létjogosultságát több választás is megerősítette. Stratégiája valamelyest hasonlított a többségi nemzeti pártokéhoz. A VMDK is mindenekelőtt nemzeti ön-

tudatot igyekezett ébreszteni, emlékezett és emlékeztetett sérelmekre. Ez azonban, lévén szó kisebbségről, egy többségi döntéshozatal mechanizmusán belül nem jár politikai eredménnyel. A magyar értelmiségiek számottevő része nem ezen az úton indult, nem fogadta el a tisztán etnikai szereposztást, hanem a civil társadalom megmaradó csatornáin keresztül igyekezett a kisebbségi igények javára befolyásolni a döntéseket. Mindkét törekvés logikus, de egyik sem hozott igazán eredményt. A felébresztett (kisebbségi) nemzettudat nem képes önsúlytal lenyomni a kisebbségi érdekek serpenyőjét a többségi nehézkedéssel szemben; nem hozhat önmagában eredményt az, hogy egyedüli szerveződési tengelyként éppen azt emeljük ki, ami kisebbségi voltunkat mutatja. Egyelőre az az igyekezet sem kecsegtet sok sikerrel, hogy variáljuk a szerveződést, s más-más metszetben és szövetségessel igyekszünk megoldani egyes kérdéseket, hiszen olyan társadalomban élünk, mely alapvetően etnikai társadalomra redukálódott.

És itt van lényegében mai feladatunk: kisebbségi egzisztenciát építeni egy etnikaira szürkült társadalomban. Minél inkább etnikai – nemzeti jellegű egy társadalom, annál inkább a kisebbség hatókörén kívül kerülnek a döntések, és annál elemibb igénnyel tör fel a menedékkeresés vágya.

A menedék víziója meglehetősen ködös, de a frusztrációk nyomán egy de facto elkülönített társadalom körvonalai sejlének fel. Természetesen a többségi homogenizáció és intolerancia szorításában a kisebbség sem igen talál mozgásteret a saját homogenizációján kívül, és célokot sem lát az önszerveződésén túl. Magától értetődő számára, hogy pluralizmust és toleranciát a többségtől követel. Azt már jóval nehezebb belátnia, hogy pluralizmusra önmagán belül is szükség van, s megdöbben azon, ha ezekben a súlyos időkben egyesek azt a felelőtlen luxust engedik meg maguknak, hogy más véleményük legyen.

A liberális gondolkodás mindenképpen a polgárok egyenlősége mellett tör lándzsát, és szembeszegül az etnocentrikus szemlélettel, amely az etnikai hovatartozás alapján ítéli meg az embereket, nem pedig szakmai és erkölcsi kvalitásaik szerint. A kialakult helyzetben azonban ez a hozzáállás egyszerűen nem lehet rögtön életképes. Az egyenlő polgárokról szóló tézist újra meg újra saját szekerébe fogja a többség, s rögtön előrántja azt az érvet, hogy ostobaság volna valakit nemzetisége alapján kinevezni, mondjuk, igazgatónak ahelyett, hogy szakmai rátermettsége lenne a mérvadó. De fordítsuk csak meg a kérdést: megválasztanak-e ma Újvidéken vezető pozícióba egy magyart, aki szakmailag képzetebb szerb vetélytársánál; és megválasztanak-e egy valamivel rátermettebb szerbet ma Zágrábban horvát pályázók ellenében. Ellenezhetjük és megvethetjük az etnikai mércéket és mankókat, de nem hunyhatunk szemet a fölött a tény fölött, hogy egy etnikai társadalomban kell multikulturális együttélést megvalósítanunk.

A logika nem sok esélyt ad, de a világnak ebben a részében amúgy sem a logika jellemzi a folyamatokat. Továbbra is meg kell kísérelnünk, hogy különválás nélkül szevezzünk autonómiát, és hogy egymásba kulcsolódó társadalmakat építsünk határokon belül és határokon túl is.